

האם הייתה מהפכת דפוס במזרח התיכון?

במשך מאות שנים לאחר הופעת הדפוס באירופה התייחסו החברות במזרח התיכון ושליטיהן בשוויון נפש להמצאה ונמנעו מלאמץ אותה. רק במאה השמונה-עשרה החלו ראשי האימפריה העות'מאנית לגלות עניין בטכנולוגיה הזו, ורק במאה התשע-עשרה נכנס הדפוס לשימוש רחב במקומות אחדים באזור – בעיקר במצרים ובאזור הלבנון. משנכנס, התפשט במהירות רבה. תוך זמן קצר צצו ברחבי האזור עשרות בתי-דפוס, בתי-הוצאה לספרים, מערכות עיתונים, חנויות ספרים ומועדוני קריאה; וגם ציבור הקוראים הלך וגדל בקצב מהיר. אם כניסת הדפוס לאירופה במאה החמש-עשרה הייתה בחזקת "מהפכה", הרי ההגדרה הזו תקפה, סבור עמי איילון, גם לגבי ההתפתחויות באותו תחום במזרח התיכון של שלהי המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים.

היא על מקומו בתהליכים הרחבים שהתרחשו בסמוך לו ומאוחר יותר.

בארצות המזרח התיכון, לעומת זאת, לא התרחשו שינויים דומים עד למאה התשע-עשרה. האימפריה העות'מאנית, ששלטה בחלקים גדולים של האזור מאז המאה השש-עשרה, בחרה שלא לאמץ את ההמצאה ונותרה בלעדית, בחירה שהי לה ללא ספק השלכות מרחיקות לכת על תולדותיה. במשך מאות שנים התקיימה פעילות זניחה, אם לא לומר אפסית, בתחום הדפוס בשטחי האימפריה וכך גם בארצות אסלאמיות אחרות, כאשר המעטים שעסקו בה היו בני מיעוטים לא-מוסלמים וזרים. רק בתחילת המאה התשע-עשרה החלה פעילות רצינית בשטח זה במקומות אחדים באזור, והיא צברה תנופה של ממש רק במחצית השנייה של אותה מאה. עובדות אלה מעוררות שאלות מעניינות: מדוע נדחתה הופעתו של הדפוס במזרח התיכון במשך תקופה כה ארוכה, בניגוד להתפשטותו באירופה? מדוע בכל זאת פנו חברות באזור לאמץ אותו במאה התשע-עשרה? מה היו אופיו והיקפו של התהליך שהחל אז בתחום זה במזרח התיכון, והאם דמה לתהליך כניסתו של הדפוס לאירופה בעידן מוקדם יותר? ונוכל גם לשאול: אם אפשר לתאר את מה שהתרחש באירופה כ"מהפכה" – האם יהיה נכון לומר, שגם במזרח התיכון אירעה "מהפכת דפוס", ולו באיחור?

התחלה מאוחרת

לכניסה המאוחרת של הדפוס למזרח התיכון הוצעו פירושים הגיוניים שהפכו מקובלים בספרות המלומדת והלא-מלומדת. המצאתו של גוטנברג, כך קובע ההסבר השגור, נדחתה על-ידי שליטי האימפריה העות'מאנית ועל-ידי המורים הרוחניים של נתיניה – העלמאא – מסיבות תרבותיות ואולי גם פוליטיות; היא

מקובל על הכול, שהמצאת הדפוס באירופה באמצע המאה החמש-עשרה הייתה נקודת מפנה בתולדות האדם. הדפוס חולל שינויים עמוקים בתחומים כה רבים של הפעילות האנושית, עד כי יש הרואים בעצם הופעתו ותחילתה של מהפכה. כך הגדירה זאת החוקרת האמריקנית אליזבת אייזנשטיין (Eisenstein) בספרה החלוצי ורחב-היריעה על הדפוס כ"סוכן של שינוי" (*The Printing Press as an Agent of Change*), שהופיע בשנת 1979. ספרה הציג דיון מקיף בנושא על השלכותיו הרחבות, והפך מיד לעמוד-תווך בתחום הצעיר והדינמי של תולדות הספר בכלל וחקר הדפוס בעיקר. עם זאת, בצד השבחים הרבים שחלקו היסטוריונים לתרומתה של אייזנשטיין, הערכתה את החשיבות של המצאת הדפוס לא התקבלה ללא מחלוקת, והיו מי שסברו כי מסקנותיה מרחיקות לכת מדי. המדיום החדש הופיע והתפשט בעיצומן של תמורות היסטוריות נרחבות – פוליטיות, דתיות, חברתיות, תרבותיות, מדעיות, הגותיות – פילוסופיות – ומבקרית של אייזנשטיין טענו, כי גם אם אלה נסמכו באופן זה או אחר על המצאת הדפוס, אין לומר שכולן היו תולדה ישירה שלה או הושפעו ממנה במידה משמעותית. הדפוס היה חשוב, כך נטען, אבל חשיבותו לא הייתה כה מרכזית כפי שהיא ביקשה להראות. מבקרית של אייזנשטיין הסתייגו גם מכותרת ספרה המאוחר יותר, "מהפכת הדפוס באירופה בעת החדשה המוקדמת" (*The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 1983). המונח "מהפכה" הוא שעורר פולמוס, שכן השתמע ממנו תמורה מהירה וגורפת; והצירוף "מהפכת דפוס" רמו על קשר סיבתי לכאורה בין ההמצאה החדשה לתופעות הרחבות האחרות, שספק אם אפשר לייחס את שכמותן לפיתוח טכנולוגי יחיד. חילוקי הדעות בסוגיה זו מעסיקים את חוקרי הנושא גם כיום, והוויכוח בעיצומו. מוסכם על כולם, שכניסת הדפוס הייתה אירוע היסטורי מרכזי בתולדות אירופה ושלוחותיה שמעבר לימים, והמחלוקת

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَحَسَنٌ تَوْفِيقُهُ نَكْتَبُ

لَتَمْلُؤَنَّ اللَّيْلِيَّةَ وَالنَّهَارِيَّةَ

وَلِذَلِكَ تَمَلُّونَ اللَّيْلَ

تَقُولُ يَمْلُؤَنَّ جَمِيعَ أَيَّامِهَا

نَسَا الْقُرَيْشِيِّينَ يَا رَبَّنَا يَسْئُرُ

الْمَشِيخُ الْأَهْنَأُ رَحْمَةً مِنَّا آمِينَ

נחסמה אפוא על-ידי החלטה מגבוה. כבר בשנת 1485 פרסם הסולטן העות'מאני בַּאִיזִד השני צו אימפריאלי (פְּרִמָּאן), האוסר את השימוש בדפוס ברחבי האימפריה. הנימוק לכך היה חשש, שמא ייצור המוני ובלתי-מבוקר של טקסטים כתובים יגרום לחילול כתבי הקודש ואף לחילול השפה עצמה, אשר לה יוחסה באסלאם (בדומה ליהדות) מידה רבה של קדושה. יורשו של באיזיד, הסולטן סלים הראשון, חזר על האיסור בצו שהוציא בשנת 1515. גם הרועים הרוחניים של החברה האסלאמית באימפריה התנגדו להמצאה מאותם הנימוקים עצמם, וכן משום רתיעתם המסורתית מחידושים כלשהם, ובייחוד כאלה שמקורם זר. שיקולים כאלה נראים משכנעים כשלעצמם, אך היו חוקרים שגרסו, כי מעבר לכך היו לשני הגורמים האלה, הסולטנים והעֶלְמָאא, גם שיקולים פוליטיים: כמי שהיו המקור הבלעדי לצווים, הוראות והנחיות רוחנית-דתית באימפריה, וכמי ששלטו בהעברת מסרים מגבוה לציבור הנשלטים, היה להם אינטרס ברור למנוע מאחרים גישה לאמצעים של תקשורת המונית. אל המתנגדים הללו הצטרף גורם נוסף: מעתיקי הספרים, הקליגרפים, וכל מי שהתפרנסו בצורות שונות מכישורי כתיבה בבירת האימפריה, במסגרת המנהל השלטוני ובעיקר מחוצה לו, שהדפוס היה כמובן איום על מקור מחייתם. אלה היו מאורגנים בגילדה מקצועית, שפעלה כקבוצת לחץ כלפי השלטון וחיצקה את החלטתו למנוע את כניסת הכלי המסוכן שהומצא באירופה. האיסור על הדפוס נותר בעינו עד המאה השמונה-עשרה והוא חל על השימוש בו בשפות האסלאם, דהיינו, בעיקר בתורכית ובערבית, בעוד שלבני מיעוטים דתיים (ובכללם היהודים) הותר להשתמש בו בשפותיהם שלהם.

על ההסברים הללו החלה להימתח בשנים האחרונות ביקורת המערערת על תקפותם. האומנם, שואלים עתה היסטוריונים, יש ביחס השלילי שגילו שליטי האימפריה כלפי ההמצאה בשלביה המוקדמים כדי להסביר את הימנעותה של חברה שלמה לאורך מאות שנים מאימוץ כלי כה חשוב? סימני השאלה בעניין זה נוגעים, בין השאר, לתוקפם של צווים סולטניים באימפריה העות'מאנית ולמידת הסבירות שצו מן המאה החמש-עשרה יכול להשפיע על מצב העניינים בצורה כה גורפת עד למאה השמונה-עשרה. יש אף המעלים ספק באשר לעצם התנגדותם של השלטונות לדפוס ותוהים אם מדובר בעובדה היסטורית או במיתוס. אפילו עניין קיומם של הפרמאנים של בַּאִיזִד וסלים הפך שנוי במחלוקת, שכן לגביהם יש בידינו עד כה רק עדויות עקיפות ואילו המסמכים גופם טרם נמצאו. גם לגבי התנגדותם של מעתיקי הספרים הועלו סימני שאלה, והושמעו ספקות באשר למידת השפעתם ויכולתם למנוע שינוי. מה שמחזק את הספקות והתהיות הללו הוא האופן שבו התפתח הדפוס באימפריה העות'מאנית בתקופה מאוחרת יותר. בשנת 1727, בעקבות שינויים היסטוריים ביחסי האימפריה עם יריבותיה האירופיות, פרסם הסולטן אֶהְמֵט (אחמד) השלישי פְּרִמָּאן המתיר במפורש שימוש בדפוס בלשונות האסלאם – למעט כתבי קודש ונושאים הקשורים בדת – ואף מפרט את התועלת שתצמח ממנו לקהילה במישורים שונים (מסמך זה, בניגוד לקודמיו, מצוי בידינו ככתבו וכלשונו). עתה, משניתן היתר ממשלתי מוצהר, הוקמו בתי-דפוס והפעילות בתחום

זה יצאה לדרך. ואולם, חרף הסרת ההגבלות הרשמיות, התרחשה בשטח זה התקדמות מועטה להפתיע: עד לסוף אותה מאה, כלומר, במשך תקופה של למעלה משבעה עשורים, נדפסו בבירת האימפריה – ככל הידוע – לא יותר מ-24 כותרי ספרים בכ-13 אלף עותקים בסך הכול – מספר זעום בהשוואה למיליוני העותקים שהופקו בסדנאותיה של אירופה בעשורים הראשונים לאחר המצאת הדפוס. התפנית בעניין זה באימפריה העות'מאנית הייתה עתידה להתחולל רק במאה שלאחר מכן. מסתבר, אם כן, כי גם כאשר השלטונות התיירו את השימוש בטכנולוגיה הזרה ושיבחו את מעלותיה, לא הזדרזו נתיניהם לאמץ אותה. העיכוב בתחום זה לא היה אפוא בהכרח מעשה ידי השלטון.

אם לאו דווקא שיקולים פוליטיים או שלטוניים הם הסיבה, מה גרם לדחייה בכניסת הדפוס למזרח התיכון במשך תקופה כה ארוכה? ההסברים המוצעים לכך באחרונה הם בעיקר במישור התרבותי ולא הפוליטי, ובתור שכאלה הם מורכבים וחמקמקים יותר מוקדמיהם. חוקרים מצביעים על כך, שחברות אסלאמיות ביכרו מאז ומתמיד תקשורת בעל-פה על פני זו שבכתב, דבר הנכון לא רק לגבי קשרים בין-אישיים, אלא גם לגבי העברת מידע או ידע מכל סוג שהוא – דתי או חילוני – שימורו והנחלתו מדור לדור. המסר האלוהי ניתן לנביא בדיבור, לא בכתב, ובתחילה הוא אכן נשמר על-ידי המאמינים כתורה שבעל-פה. גם לאחר שנכתב, הוא נתפש כבעל תוקף רק עם הגייתו בקול, בעת התפילה. על-פי תפישה זו, גם כתבים שאינם כתבי קודש, כגון ספרי משפט או ספרות ושירה, מועברים באופן הנכון ביותר על-ידי קריאתם בקול. המדיום הכתוב הוא אפוא משני לזה המדובר, גישה שיש עמה סנקציה דתית וגם השלכות מעשיות. מורשת עשירה של יצירה בכתב, בכל תחומי הידע האנושי, הייתה קיימת בשפה הערבית ובשפות האסלאם האחרות, אבל המטען המגוון הזה היה נגיש בצורתו הכתובה רק למעטים: חכמי-דת ותלמידיהם, אנשי מנהל, וקבוצות של משכילים ואנשי רוח שייצגו שכבה דקה בחברה לכל אורך תולדותיה. ואילו קשרי השלטון עם נתיניו, השיח של הרועים הרוחניים עם צאן מרעיתם והעברת מידע בתוך החברה עצמה, התנהלו כולם באפיקים בעל-פה שענו היטב על הצרכים. החלוקה הזו – בין שימור ידע בכתב להעברתו בעל-פה, בין המעטים יודעי הקרוא והרוב שאיננו נזקק לכך – הייתה מקובלת על החברה כסדר הנכון והטבעי שאיננו מצריך שינוי. נהפוך הוא, סטייה ממנו כמוה היה כערעור על סדרי בראשית.

העובדה, שלכתיבה ולקריאה היו באופן היסטורי שימושים מוגבלים בלבד, השתקפה גם בפערים ניכרים בין הלשון שנכתבה בכתב הערבי ובין זו שהייתה מדוברת, על ניביה העממיים השונים. חוקרים מצביעים על כך, שההבדלים הללו היו לא רק באוצר המילים ובסגנון; גם הכתיב הערבי כשלעצמו היה למעשה כלי בלתי-שלם ובלתי-מתאים לביטוי המילים כפי שנהגו בדיבור. בערבית הכתובה חסרו אימות קריאה (למעט ניקוד חלקי, שבדרך-כלל לא השתמשו בו), וקריאתה חייבה מיומנות נוספת, מעבר להכרת האותיות עצמן, לצורך הפיכת הסימנים הכתובים למילים ולמשפטים בעלי משמעות, מיומנות שנותרה בהכרח נחלתם של מעטים. מצב זה, שהיה תקף לגבי

השפה הערבית, היה נכון ביתר שאת לגבי השפה התורכית, שנכתבה באותן האותיות עד למאה העשרים. מבחינה זו אפשר לומר, שטקסטים כתובים באותיות האלה שימשו מעין "אמצעי גיבוי" לידע שבעל־פה, שפענחו הצריך הכשרה מיוחדת, יותר מאשר כלי לביטוי פשוט ונגיש לכול של רעיונות, צווים, או מסרים אחרים.

אם ההסברים הללו נכונים – כלומר, אם הקהילה אכן תפקדה היטב באמצעות הכלים שבעל־פה שעמדו לרשותה, והקְּתִיב הערבי שימש בעיקר ככלי לשימור של מידע וידע (ולאו דווקא להפצתם הרחבה) – אין לתמוה על כך, שהחברה, ולא רק שליטה, לא ראתה טעם באימוץ טכנולוגיה שעיקר תכליתה שכפול טקסטים כתובים בהיקף המוני. שינוי בהתייחסות הזאת היה יכול לבוא רק בעקבות תמורה עמוקה בתפישת העולם של החברה. תמורה מעין זו התרחשה באירופה בתחילת העת החדשה, ואחד מביטוייה הבולטים היה ביקוש גובר לטקסטים מודפסים בכמויות גדולות. מחולליה באירופה היו אנשי הבורגנות העירונית, שהרחיבו ללא הרף את אופקי פעילותם, ובצדם אנשי האקדמיות, הפרופסורים ותלמידיהם, שהובילו תהליך דינמי של גיוון תחומי הידע האנושי. במזרח התיכון העות'מאני לא צמחו קבוצות כאלה ולא הופיעו יוזמות דומות, בשל סיבות היסטוריות מורכבות שאין אפשרות לדון בהן כאן. רק במאה השמונה־עשרה החלה מתרחשת התמורה התפשטית הרחבה באזור, שהולידה בין השאר גם את ההתעניינות בדפוס. היא תפסה תאוצה של ממש רק במאה התשע־עשרה.

שליטים, מיסיונרים ויזמים מקומיים

המאה התשע־עשרה הייתה עידן של תמורות רבות במזרח התיכון. התפתחויות במערכת היחסים הבינלאומיים ומאמצי האזור להתמודד עם השלכותיהן חוללו בו שינויים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים, שהשפעותיהם הורגשו בסופו של דבר בכל רובדי החברה. היבט מרכזי של המצב החדש היה תהליך היפתחות חסרת־תקדים כלפי אירופה ורעיונותיה, תהליך שהלך והתרחב במרוצת המאה ביוזמת השלטון והאליטות המשכילות המקומיות. אין אפשרות לבחון כאן את קשת הסיבות לשינויים האלה ואת המישורים השונים שבהן התרחשו. באופן כללי אפשר רק לומר, כי נכונותם של מנהיגי האזור לקבל את הכלי הזר, שנדחה בעבר, הייתה חוליה בשרשרת מהלכים שנועדו לחזק את ארצם נוכח התמורות ביחסי הכוחות העולמיים. לא בכל התחומים היה תפקידה של ההשראה החיצונית הזאת חשוב באותה מידה, וראוי לזכור כי שינויים רבים התרחשו בשל סיבות פנימיות, שהקשר שלהן לגורמים הזרים היה רופף. בשטח הדפוס, לעומת זאת, מילאו הדוגמא האירופית ופעילותם של אירופאים באזור עצמו תפקיד מרכזי.

אירופה שימשה המקור שממנו הגיע הדפוס למזרח התיכון לא רק כרעיון אלא גם כפרקטיקה: מכוונות הדפוס, השיטות הטכניות להפעלתן, אפילו גופני האותיות בשפה הערבית, הגיעו כולם מאירופה. ספרים בערבית הודפסו באיטליה, בצרפת, בהולנד ובמקומות אחרים, לפחות מאז ראשית המאה

השש־עשרה, לצרכים מיסיונריים ולצורכי לימוד באקדמיות (הפריט המוקדם ביותר הידוע לנו הוא ספר תפילה נוצרי בערבית, שנדפס באיטליה בשנת 1514). כאשר נולדה ההתעניינות בדפוס במזרח התיכון היה כבר קיים באירופה ניסיון לא מבוטל בהדפסת טקסטים בערבית. כניסת הדפוס למרחב המזרח תיכוני התרחשה בשני גלים. גל ראשון החל עוד במאה השמונה־עשרה באיסטנבול, בירת האימפריה, ונמשך במחצית הראשונה של המאה שאחריה, שם ובמצרים. הוא התאפיין בעיקר בהיותו יוזמה של השלטון. סולטני האימפריה מאז אֶהְמֶט השלישי (שנזכר לעיל) ואילך הכירו בהדרגה ביתרונות הדפוס ואפשרו את השימוש בו. חשיבות מרובה יותר ייחס לו המושל העות'מאני של מצרים בתחילת המאה התשע־עשרה, הֶח'ֶדִיב מֶהְמֶט עלי (מוחמד עלי, שלט בשנים 1805–1848). מהמט עלי התרשם מן השימוש שעשו הצרפתים בדפוס בתקופה הקצרה שבה שלטו במצרים טרם עלייתו שלו לשלטון. לאחר שהתמנה למושל, הוא הורה לייבא מכוונות וציוד לדפוס מאיטליה ולהקים בית־דפוס בשכונת בּוֹלְאֶק שליד קהיר (1820), ובו הפיק מסמכים, ספרים מקוריים ומתורגמים, ואפילו עיתון מטעם ממשלתו. היוזמות האלה בבירת האימפריה ובמחוז המצרי שלה היו חשובות בהנעה הראשונית של גלגלי השינוי, אולם בשלב זה התקדם התהליך באיטיות ותפוקתן של מכוונות הדפוס הממשלתיות הייתה מוגבלת. במצרים של מֶהְמֶט עלי הייתה הפעילות מעט יותר נמרצת מאשר בבירה העות'מאנית, ובשלושת העשורים שבין הקמת בית־הדפוס לסיום שלטונו נדפסו בארץ הנילוס כ־850 כותרי ספרים בכ־700 אלף עותקים (למעלה ממחציתם ספרי לימוד) – מספרים מרשימים, אך צנועים בהשוואה למה שהיה צפוי להתרחש לאחר אמצע המאה.

דחיפה משמעותית יותר הגיעה לא מצד השלטון מבית אלא מבחוץ, בעקבות פעילותם של גופים מיסיונריים, אשר חוללו את הגל השני. מטיפים נוצרים היו הראשונים שהפיצו ספרים מודפסים – בעיקר כתבים דתיים, כמוֹבֵן – בלשונות מקומיות במזרח התיכון ובארצות אסלאמיות באסיה זמן רב לפני המאה התשע־עשרה. הם גם היו הראשונים שהקימו בתי־דפוס במקומות אלה, אותם הפעילו לצורכיהם: בהודו במאה השש־עשרה, באיראן ובאינדונזיה במאה השבע־עשרה, ובמקומות אחרים מאוחר יותר. בשלהי שנות העשרים של המאה התשע־עשרה הביאו מיסיונרים פרוטסטנטים אמריקנים ציוד דפוס לִבְּיֵרוֹת, ובשנים שלאחר מכן ביססו והרחיבו את פעילותם שם בשטח זה, כשאליהם מצטרפים כעבור זמן־מה מתחריהם, הקתולים־הישועים מצרפת. המיסיונרים לא רק הדפיסו ספרים משל עצמם, אלא גם סיפקו הכשרה מקצועית לבעלי יוזמה מקומית, רובם הגדול תלמידיהם, שהיו בעיקר נוצרים מקומיים. אלה נמשכו לפעילות החדשה שפתחו בפניהם מוריהם, אך נכון גם לומר, שהם נדחפו אליה מתוקף הנסיבות ההיסטוריות של יחסיהם המורכבים כעת מיעוט עם אוכלוסיית הרוב המוסלמית. סמוך לאמצע המאה החלו צצים בִּבְּיֵרוֹת וסביבה בתי־דפוס ביוזמה פרטית ובאישור הממשלה, בצד אלה של המטיפים הזרים. היה זה שינוי "מלמטה", להבדיל מן ההתפתחויות המוקדמות יותר שנולדו ביוזמת השלטונות: כמו באירופה, גם כאן היו אלה לא

“בית־הדפוס הספרותי”

כדי לעמוד על אופן כניסתו של הדפוס למזרח התיכון בתחילה, על היקפו, קצב התקדמותו ואופי מוצריו, נוכל להתבונן מקרוב במקרה הפרטי של אחד מחלוצי התהליך, המדפיס והמוציא לאור הלבנוני ח'ליל סרפס (1842–1915). סרפס לא היה מן הבולטים שבין מובילי השינוי התרבותי בארצו, וספרי קורות האזור באותה תקופה מקצים לו מקום צנוע למדי, על גבול האלמוניות. ובכל זאת, כפי שנראה להלן, פעילותו ותרומתו ייצגו מבחינות רבות את מגמת השינוי בכללה.

סרפס, יוּנִי-אורתודוקסי שגדל בְּבִירוֹת, למד בבית־הספר האמריקני בעיר כרבים מבני עדתו, ולאחר מכן עבד כשוליה בבית־הדפוס של המיסיון. הוא התאהב במקצוע ועד מהרה הפך למדפיס מומחה. באותן השנים סמוך לאמצע המאה התשע־עשרה היו עדיין השינויים התרבותיים, שיסחפו את בְּירוֹת בשנים מאוחרות יותר, רק בראשיתם. בשנת 1868, בהיותו בן 26, הוא פנה לפתוח דפוס משלו בשותפות עם אחד המשכילים הבולטים של תקופתו, בְּרָטְס אל-בְּסֵתְאֵנִי. בשלב זה פעלו כבר בְּבִירוֹת שלושה בתי־דפוס של גופים כנסייתיים ועוד כחצי תריסר עסקים פרטיים צנועים בתחום זה, שהוקמו כולם בעשור השנים שלפני כן. במשך שמונה השנים הבאות הפיקו סרפס ושותפו בבית־הדפוס שלהם כ־25 ספרים בכמה מאות עותקים כל אחד: מילונים לשוניים, עבודות היסטוריות, יצירות ספרות וקובצי שירה. במקביל הם הוציאו לאור גם שלושה כתבי עת: שני עיתוני חדשות ודו־שבועון ספרותי־היסטורי. במקום שבו לא היו כלל בתי־דפוס עד אמצע המאה (למעט אלה של המיסיונים) ואף לא עיתונים כלשהם, סרפס וּבְסֵתְאֵנִי היו בין מניחי היסודות בשטח זה. אבל סרפס לא הסתפק בהישגים האלה. בשנת 1876 הוא פרש מן השותפות ופתח לבדו בית־דפוס גדול יותר בְּבִירוֹת בשם **אל־מְטַבְעָה אל־אֲדַבְיָה**, “בית־הדפוס הספרותי” (או: “התרבותי”).

“בית־הדפוס הספרותי” נולד כמפעל שאפתני, התרחב במהירות, ותוך שנים אחדות כבר הועסקו בו לא פחות מחמישים פועלים. עד לסוף המאה התשע־עשרה הוא הוציא לאור מאות כותרים: על־פי עדות בעליו, הנראית סבירה למדי, נדפסו בו בשנים האלה לא פחות מ־650 ספרים בלמעלה ממיליון ורבע עותקים. ביניהם היו יצירות מן הספרות והשירה הערבית הקלאסית, **מאלף לילה ולילה** ועד **המקדמה** (ה“הקדמה” למדע ההיסטוריה) של אֶבְּן ח'לְדוֹן, שסרפס היה הראשון באזור להדפיסן בערבית. הוא הדפיס רומנים וסיפורים חדשים, ספרים בנושאי היסטוריה, גאוגרפיה ופילוסופיה, ספרי דת, ספרי לימוד, ועוד כהנה וכהנה. הוא גם הוציא לאור עיתון חדשות משלו בשם **לְסָאן אל־חַאֵל** (“הדובר”), שהחל בשנת 1877 כשבועון ומאוחר יותר הפך ליומון והיה עתיד להתקיים כמאה שנה. עיתונאות הייתה עיסוק חדש, שנולד באזור יחד עם הדפוס, וּלְסָאן אל־חַאֵל של סרפס היה אחד העיתונים החשובים והמכובדים ביותר בכל האזור. המפעל שלו גם נתן שירותי הדפסה לכמה וכמה כתבי עת של עמיתיו. בניגוד לרבים מבני ארצו באותה עת, בחר סרפס שלא להגר מלבנון ונשאר בְּבִירוֹת, חרף קשיים

השלטונות, אלא הנתינים שהובילו את עיקר התהליך. הפעילות הזו החלה צוברת תאוצה, וברבע האחרון של המאה כבר ניכרה בה תנופה של ממש.

הסולטנים העות'מאניים, מהמט עלי, והיזמים הלבנונים תלמידי המיסיונרים, ביטאו כולם סוג חדש של התייחסות לרעיון הדפוס. הגישה המסתייגת הישנה פינתה מקום לפתיחות, תוך הערכת היתרונות שבכלים החדשים. התפנית התפשטתית הזו, שנולדה מתוך השינויים הרחבים שזכרו קודם, התבטאה בנכונות לבחון רעיונות, כלים ודפוסי התנהגות זרים במגוון של תחומים, שעוררו בעבר רתיעה, ולאמץ אותם. אל השלטון והאליטה המשכילה הצטרפו עתה מעגלים מתרחבים והולכים של בני האזור. השינוי לא התחולל בן לילה אלא היה הדרגתי, ומוביליו נדרשו להתמודד עם מכשולים שונים, לרבות מגבלות שהטילו השלטונות וחשדנות מצד מנהיגיה הרוחניים של החברה. אך בסך הכול אי־אפשר היה לטעות במגמה החדשה של פתיחות והקשבה במקום הפניית עורף, והיה ברור שהיא מובילה את החברה אל מציאות שונה מבעבר.

בלבנון שלאחר אמצע המאה התשע־עשרה, במקביל להתרחבות הפעילות התרבותית והאינטלקטואלית, התחוללו גם שינויים חברתיים־פוליטיים וכלכליים דרמטיים שגרמו להגירה המונית, בעיקר של נוצרים, אל מחוץ לארצם. רבים מהם יצאו לאירופה, אמריקה הצפונית והדרומית, ומערב אפריקה; רבים אחרים – וזהו הנתון החשוב לעניינו – היגרו למצרים, שהייתה אז בעידן של פיתוח מואץ, והתיישבו בה. הם הביאו אִתָּם מלבנון את ניסיונם בתחום הכתיבה והפרסום, את דחף העשייה, וגם את הרגלי הצריכה של מוצרים מודפסים. התגבורת הלבנונית הזו לפעילות המצרית, שהחלה אז מתעוררת ביוזמה פרטית בצד זו הממשלתית, הפכה עד מהרה את ארץ הנילוס למרכז הכובד המזרח־תיכוני בתחום הדפוס. מצרים, שמאז שנת 1882 נשלטה בפועל על־ידי בריטניה, הפכה לקראת תום המאה לבירה הבלתי־מעוררת של דפוס והוצאה לאור באזור. במקומות אחרים התרחשה פעילות מועטה: העשייה התוססת בלבנון עצמה הידלדלה מאוד בעקבות ההגירה ממנה; ובמחוזות האחרים לא התאפשרה כמעט כל פעילות בתחום זה עד למאה העשרים, בשל נוקשות שלטונו של הסולטן עבד אל־חמיד השני (1876–1909).

מחצית המאה שקדמה למלחמת העולם הראשונה היא, אפוא, השלב המעצב של כניסת הדפוס למזרח התיכון. מה שהתרחש בלבנון, במצרים ובבירה העות'מאנית באותה תקופה ראשונית היה עתיד לקרות במקומות אחרים באזור מאוחר יותר, וזאת בעקבות התפתחויות פוליטיות ששינו את פני המציאות גם בהם: תחילה, החלפת השלטון באימפריה עקב מהפכת “התורכים הצעירים” (בשנת 1908), אשר אפשרה הופעת יוזמות בתחום הדפוס במקומות רבים, מירושלים ועד בגדאד ומחֻלֵב ועד מכה; ובהמשך, השינויים ההיסטוריים שאחרי המלחמה, עם נפילת המדינה העות'מאנית והשתלטות מעצמות אירופה על האזור, שקידמו את המגמה הזאת ביתר שאת. לכל ההתפתחויות המאוחרות האלה, על הצדדים הפוליטיים, החברתיים, התרבותיים והטכנולוגיים שלהן, היו באזור שורשים באותו שלב התהוות ראשוני של שלהי העידן העות'מאני, שבו אנו דנים כאן.

מוחמד (מְהֻמֵד) עלי, שליט מצרים בשנים 1805–1848, בציור מאת אוגוסט קוודר (Couder), שנת 1841

קטנים שנסגרו לאחר הפקת פריטים מעטים או אפילו אחרי פרסומו של ספר בודד. כ-25 בתי־דפוס פרטיים קמו במחצית השנייה של המאה בְּבִירוֹת, שבה פעלו לפני שנת 1850 רק שלושה־ארבעה, במסגרת מוסדות דתיים. בקהיר, שעד אמצע המאה התשע־עשרה היה בה רק קומץ קטן של מדפיסים ממשלתיים, צצו עד לסופה של המאה לא פחות מ־100 בתי־דפוס פרטיים, רובם הגדול ברבע האחרון של המאה. מבט על תפוקתם הכוללת של העסקים בענף הזה מגלה תמונה מרשימה: בלבנון הגיע מספר הכותרים שנדפסו בעשורים האחרונים של המאה לֶאֱלָפִים, ומספר העותקים הגיע כנראה למיליונים אחדים. במצרים – שבה, כזכור, הופקו כמה מאות כותרים עד אמצע המאה – נדפסו במחציתה השנייה קרוב ל־10,000 (מהם כ־7,000 ברבע האחרון של המאה), ביותר משבעה מיליון עותקים. גם באיסטנבול התרחשה התפתחות דומה, ולאחר התחלה מהוססת לפני שנת 1850 הואץ בה מאוד הקצב: במשך הרבע האחרון של המאה נדפסו בה למעלה מ־10,000 כותרים. בכל המקומות האלה נמשכה הפעילות הנמרצת אל תוך המאה העשרים, ובמשנה מרץ. חלק ניכר מן התפוקה המרשימה הזאת היה ספרי לימוד לשימוש התלמידים

רבים שהערימו השלטונות על דרכו. אלה היו שנים קשות לנתיני הסולטן החשדן עבד אל־חמיד השני, בייחוד למי שביקשו לבטא בקול את דעותיהם. הרשויות הפעילו צנזורה קפדנית, התנכלו לסרפיס לעתים תכופות, ופעם אף שרפו את בית־הדפוס שלו ואת הבניין של מערכת העיתון. אלא שהוא היה עקשן ודבק במטרותיו, ועסקיו שגשגו.

מפעלו של ח'ליל סרפיס היה למעשה הרבה יותר מאשר בית־דפוס: הוא היה בית־הוצאה לכל דבר, שטיפל בכל שלבי תהליך הפיכתם של כתבי יד למוצרים נגישים לציבור – החל באיתורם, דרך ייצורם בהיקף המוני, ועד לשיווקם ומכירתם. מבחינה זו הוא ייצג, אם נרצה, חידוש כפול בחברה הדוברת ערבית – מדפיס ומוציא לאור. כאדם רחב־אופקים, הוא היה זה שבחר במקרים רבים את כתבי היד לפרסום, ההדיר אותם בעצמו (או גייס לשם כך את עמיתיו), קבע את מספר העותקים שיופקו, הדפיס וכרך אותם, ואף נתן להם פרסום בעיתונו ובעיתונים אחרים. בדומה למדפיסים הגדולים באירופה שלאחר גוטנברג – אֶלְדוּס מְנוּטְיוּס (Manutius) הוונציאני, ויליאם קֶקְסְטוֹן (Caxton) האנגלי, כריסטוף פְּלֶיֶטֶן (Plantin) מאנטוורפן, ובני תקופתם – הפך המדפיס מְבִירוֹת את הציוד שברשותו מנוף להפקה ולהפצה המונית של טקסטים כתובים מסוגים שונים, הן כתבי יד שהיו מונחים זמן רב על מדפי ספריות ואוספים פרטיים, והן כאלה שנכתבו בזמנו. סרפיס היה אדם ברוך כישירויות, איש עסקים ממולח שחתר להצליח בעסקיו אך גם משכיל וליברל, שביקש לתרום לקידומה של החברה. הוא בנה את עסקיו שלו תוך תרומה חשובה מאין כמותה לבנייתה של הקהילה. כאיש רוח, הוא אף כתב בעצמו כמה מן הספרים שהוציא לאור: מחקר על תולדות ירושלים; תיאור מסע באירופה ובאמריקה; מקראה לבתי־הספר בחמישה כרכים; ספר על נימוסים והליכות; ואפילו ספר בישול. בנוסף להיותו בית־הוצאה, כלל המפעל שלו גם סדנת יציקה לאותיות שסיפקה ציוד לבתי־דפוס אחרים בעיר, וכן חנות ספרים מהגדולות בְּבִירוֹת. הספרים שהפיק "בית־הדפוס הספרותי" נמכרו בחנויות ברחבי האזור, כשם שחנותו של סרפיס מכרה ספרים שפורסמו על־ידי אחרים. כמו קודמיהם באירופה במאות החמש־עשרה והשש־עשרה, נדרשו סרפיס ועמיתיו לעיסוק החדש לא רק לפתח את דרכי הייצור וההפצה, אלא גם לבנות את שוק הצרכנים ולעצב את הרגלי הצריכה שלו. הם עשו זאת בשיטות שונות: פרסום נמרץ בעיתונים, הפקת ספרונים וחוברות במחירים שחלק גדול מהציבור היה יכול לעמוד בהם, ו"מבצעים" שונים של פרסים ומתנות, שנועדו למשוך את הלקוחות אל המוצרים החדשים על כמויותיהם חסרות־התקדים.

ספרים, עיתונים, כרטיסי ביקור

מפעלו של ח'ליל סרפיס, שהיה סיפור הצלחה, לא היה יוצא דופן באזור. היו הצלחות דומות נוספות בתחום זה באותן שנים מוקדמות שלפני שנת 1900, הן בלבנון והן במצרים. פרסומות בעיתונות התקופה מטעם הגדולים שבבתי־ההוצאה מעידות על פעילות מתרחבת בהתמדה לאורך שנים. בצדם היו כמובן גם יוזמות רבות שהצליחו פחות, ובכלל זה עסקים

דרכם במציאות החדשה. הם גם זקוקים לערוץ ביטוי, שיאפשר להם להחליף דעות ולהיוועץ באנשים אחרים החשופים לאותם תהליכים. האפיקים המסורתיים של זרימת מידע ושיח בתוך החברה, רובם ככולם בעל-פה, לא היו בנויים לענות על הצרכים החדשים. התמורות שחוללו את הדרישה המוגברת לידע הן גם שהביאו את הכלים שנתנו לה מענה: הדפוס והעיתונות, על יכולת ההפצה ההמונית והתכופה שלהם. ללא ספק, יותר מכל גורם אחר, היו אלה הביקוש למידע עדכני ולפרשנות, והצורך בדיון ציבורי לגביהם, שיצרו את הדרישה הגוברת לדפוס ולמוצריו. ואכן, רבים מבתי-ההוצאה החדשים שקמו אז באזור נוסדו מלכתחילה כשמטרתם העיקרית הייתה הדפסת עיתון. הם התבססו על הוצאה והפצה של עיתונים כעמוד השדרה הכלכלי שלהם, בעוד שהפקת הספרים הייתה רק מוצר-לוואי. מספרם של העיתונים בערבית שהופיעו במחצית המאה שקדמה למלחמת העולם הראשונה משקף בבירור את ההעדפה הזו: בפירות הופיעו בתקופה זו כ-170, בקהיר ובאלכסנדריה לא פחות מ-770. בין כל אלה, מספר העיתונים הקטנים וקצרי-הימים עלה בהרבה על אלה שהצליחו להתבסס ולשגשג, דוגמת **לסאן אל-חאל** של ח'ליל סרפיס. אבל הגידול המרשים של התחלות וניסיונות בשטח זה העיד בעליל על שוק תוסס הצמא לסוג זה של סחורה.

בצד ייצור המוני של ספרים ועיתונים, היו בתי-הדפוס אחראים לכניסתם של מוצרים חדשים רבים אחרים אל שגרת חייה של החברה. מדובר בפריטים שאיננו מקדישים להם בדרך-כלל תשומת-לב רבה, בהיותם, כך נראה, טריביאליים ומעוטי חשיבות. לאמתו של דבר, הסגנון של חיי היומיום מושפע במידה ניכרת מהשימוש בפריטים האלה, שהמשותף להם הוא היותם מסרים כתובים בתפוצה המונית: טפסים מסחריים ומעטפות רשמיות, פנקסי קבלות, תעודות ומסמכים, הזמנות לשמחות ולאירועים, איגרות ברכה לחגים, כרטיסי ביקור אישיים, כרטיסים לתאטרון ולרכבת וכן הלאה. מציאות חייה של החברה, שהתקיימה בעבר ללא שימוש בפריטים כאלה, החלה משתנה בפרטים רבים, זעירים כשלעצמם, עם כניסתם בהדרגה לשימוש באזור לקראת סוף המאה התשע-עשרה. התמורה הזו הלכה יד ביד עם תופעה נוספת, שאף היא נולדה באותה העת: הופעתן של הודעות כתובות במרחב הציבורי, בעיקר זה העירוני, בצורת שלטים עם שמות רחובות, שלטי חנויות ועסקים, כרזות וכרזים של גופים דתיים ופוליטיים וכיוצא באלה. כמו המוצרים המודפסים ה"טריביאליים" שעברו מיד ליד, וכמו הנוכחות המתרחבת של ספרים ועיתונים במרחב הציבורי, גם השלטים והכרזים הצעידו את החברה לעידן שבו מילים כתובות ומודפסות בהיקף שלא היה כמוהו מעצבות יותר ויותר את שגרת חייה.

כניסת המכוונות המפיקות ומשכפלות טקסטים כתובים באלפי עותקים הייתה רכיב אחד בתהליך של אימוץ הדפוס באזור, ובצדו היו גם רכיבים נוספים. כדי להביא את דברי הדפוס מסדנאות ייצורם אל הקוראים היו נחוצים אפיקי שיווק והפצה שכמותם לא היו ידועים באזור עד אז. הופעתם המהירה במקומות רבים אפיינה את קצבו של התהליך כולו.

לסאן אל-חאל, עיתונו של סרפיס, גיליון משנת 1895

בבתי-הספר החדשים שהקימה המדינה, ספרי הדרכה צבאיים וטכניים ומדריכים מנהליים. אך היו גם ספרים רבים מאוד שנועדו לקהלים רחבים יותר והקיפו עולם ומלואו: ספרי גות ושירה, אפוסים קדומים וכרוניקות, תרגומים של ספרות זרה משקספיר ועד ז'ול ורן, מסות מקוריות על תרבות המערב, אוספים של סיפורי קדושים, ספרי מסע, מפתלים של פולמוס פוליטי, ואפילו אנציקלופדיה אוניברסלית רבת-כרכים בסגנון **האנציקלופדיה בריטניקה** - **דאארת אל-מעארף** של בני משפחת בֶּסְתָאני (בִּירוּת, 1876-1900). כל זאת, יש לזכור, תוך שלושה-ארבעה עשורים, שלפניהם לא היה קיים כמעט דבר בתחום הדפוס - זינוק מרשים ביותר.

ספרים לא היו סוג המוצרים היחיד שהודפס בפעילות האינטנסיבית הזאת. עיתונים - ובכלל זה עיתוני חדשות, וכתבי עת בקשת מגוונת של תחומים - היו פרסום מסוג אחר, שהופיע באזור זמן קצר לאחר תחילת הדפוס בו. כדאי להתעכב מעט על מקומה של העיתונות בסיפור שלנו, שכן היא מילאה תפקיד-מפתח בהתאקלמות ובהתבססות של הדפוס במרחב התיכון, וגם ביצירת קהל צרכנים בעלי הרגלי קריאה קבועים. התמורות במציאות הפוליטית, הכלכלית והחברתית באזור לאחר אמצע המאה התשע-עשרה הולידו דרישה גוברת למידע, תופעה אופיינית למצבים שבהם הסביבה המוכרת משתנה במהירות וחדלה להיות כה מוכרת. בנסיבות כאלה אנשים זקוקים יותר מתמיד לדיווחים שיהוו מהו כיוון השינוי, יבהירו את משמעויותיו, ויסייעו להם לנווט את

המדפיס והמוציא לאור הלבנוני, ח'ליל סַרְכִּי (1842-1915)

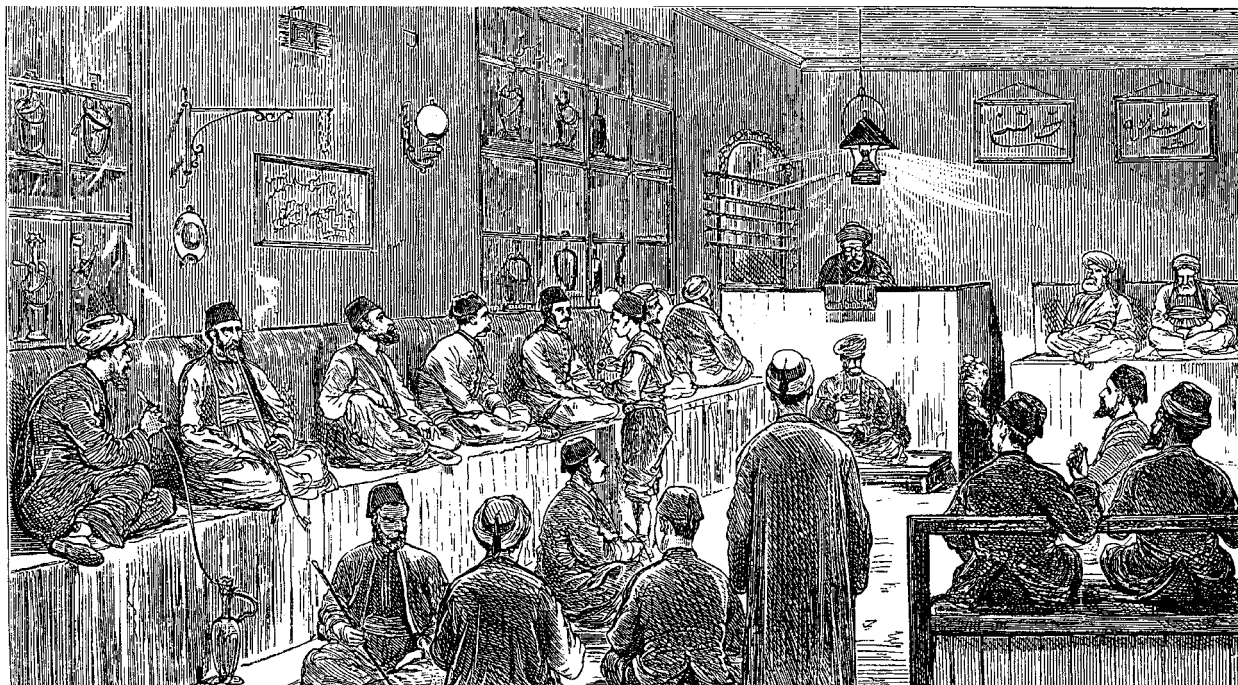
ואכן, מאז המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, וביתר שאת מאז מחציתה השנייה, היה האזור עד לפעילות שלא הייתה כמותה בתחום של בניית מערכות לימוד וחינוך, הן ביזמת השלטון והן הודות ליוזמות של ארגונים מישוריים. דיון מקיף בהתפתחויות האלה הוא, כמובן, נושא למאמר אחר, ואילו לענייננו כאן חשובה העובדה, שבשל המאמצים בשטח זה נמצא שיעור יודעי הקרוא בתוך החברה במגמת עלייה לקראת סוף המאה התשע-עשרה. מטבע הדברים זו הייתה התפתחות הדרגתית, אך במגמה עצמה לא היה אפשר לטעות. יתר-על-כן, על אף איטיותה היא התרחשה, ככל הידוע, בקצב דינמי הרבה יותר מזה שהכיר האזור אי-פעם בעבר. ההתפתחות הזאת ניכרה, באורח לא מפתיע אולי, בעיקר באותם המקומות שבהם גם הייתה פעילות ערה בתחום הפרסום. הגידול במספרם של בעלי כישורי קריאה פירושו היה התרחבות מתמדת של מאגר הצרכנים הפוטנציאלי למוצרים שזרמו מבתי-ההוצאה. לאמתו של דבר, מאגר הצרכנים הזה גדל בקצב מהיר הרבה יותר מקצב הגידול באוריינות; שכן במזרח התיכון, כמו בחברות אחרות בשלב ההתודעות אל עולם הדפוס, היה נפוץ הנהוג של קריאה קולקטיבית, שבו אדם אחד המצויד בכישורים הנחוצים קורא את הדברים בקול באוזני ציבור של מאזינים. בתקופה המוקדמת שלאחר כניסת הדפוס, הביקוש למידע, במיוחד זה שהופיע בעיתונים, עלה בהרבה על יכולתם של בני חברי הקהילה לצרוך אותו במישרין באופן אישי-עצמאי, והם נזקקו לשיטות

הם כללו, בין השאר, חנויות למכירה ולהשאלה של ספרים; ספריות ציבוריות; "חדרי קריאה" עממיים; דוכני עיתונים ומוכרי עיתונים ניידים; מועדונים ספרותיים וחברתיים; ומקומות נוספים שאפשרו גישה לחומרי קריאה, כגון בתי-קפה שהעמידו לרשות לקוחותיהם עיתונים וכתבי עת. הופעתם של כל אלה שינתה את פני המרחב הציבורי ושיקפה בעליל את המעבר לעידן חדש. עם מנגנוני ההפצה החדשים נמנו גם אמצעי תחבורה והובלה למקומות המרוחקים, שירותי דואר ומגוון של ערוצי פרסום. רוב המוסדות והאפיקים האלה הופיעו באזור בראשונה יחד עם כניסת הדפוס עצמו; אחרים היו קיימים עוד לפני כן, אך שינו את תפקודיהם וממדיהם כדי להתאימם לצרכים החדשים.

דוגמא למוסד מן הסוג האחרון הן חנויות הספרים. עד לכניסת הדפוס למזרח התיכון פעלו באזור סוחרים מועטים של כתבי יד, ובערים הגדולות היה אפשר למצוא לכל היותר קומץ קטן מהם. הגעת כמויות גדולות של כתבים מודפסים לשוק שינתה את פני הענף, ולאחר אמצע המאה התשע-עשרה החלו צצות בערי האזור חנויות לעשרות שעסקו במכירת ספרים ועיתונים. בְּיִירוּת, מוקד הפעילות הראשון בשטח זה, נפתחו לפחות 35 חנויות ספרים בין השנים 1850 ו-1900. בקהיר, בדומה לכך, הופיעו כ-40 חנויות עד לסוף המאה ולפחות עוד 15 נוספו בה עד מלחמת העולם הראשונה. אופיינית למקומות המסחר האלה באותו שלב התחלתי הייתה היותם בתי-ממכר לא רק לספרים ועיתונים, אלא גם למגוון מוצרים נוספים. רבים מהם הציעו למכירה מכשירי כתיבה וציוד לבית-ספר, פריטים חדשים שכניסתם לאזור באותה עת הייתה חלק מן התפנית התרבותית בו; רבים אחרים – בייחוד עסקים קטנים שהתקשו בתחילה להתפרנס ממכירה של דברי דפוס וציוד כתיבה – הציעו בנוסף לכך סחורות מכל הסוגים, מבגדים ועד צורכי מזון. חנויות גדולות וקטנות כאלה הפכו בהדרגה לתווים מוכרים בנף המרחב הציבורי, תחילה בערים ובהמשך גם במחוזות הכפריים. כך גם המוסדות האחרים שזכרו לעיל, שהעמידו לרשות הציבור באופנים שונים את המוצרים שיצאו בזרם גובר מתחת למכבשי הדפוס.

קוראים וצרכנים אחרים

עד כה עסקנו בְּצֵדָה האחד של הופעת הדפוס, הפקת המוצרים החדשים והפצתם. ומה באשר לצרכנים? מובן מאליו, שְׁמָעֵבְרו השני של תהליך ייצורם ושיווקם של מיליוני עותקים היה קיים שוק שנועד לקליטתם. נכונותו של שוק לקלוט מוצר מסוג חדש נקבעת על-ידי מגוון גורמים כלכליים, שאין אפשרות ואף אין צורך להיכנס אליהם כאן. אך כשמדובר בספרים, עיתונים ופרסומים כתובים אחרים נדרשת, בנוסף לתנאים האחרים, גם אוריינות, או לפחות ידיעת קרוא. אלא שהחברות במזרח התיכון היו ברובן הגדול אנאלפביתיות עם תחילת השינוי, להוציא שכבה דקה למדי של החברה. מציאות זו הייתה, כזכור, מעוגנת בתפישות יסוד תרבותיות רבות-שנים. כדי להפיק תועלת מן המוצרים המודפסים היה על החברה לעבור תהליך שיכשיר אותה לכך: הבערות הנרחבת הייתה צריכה לפנות את מקומה להשכלה.

קריאת עיתון בקול בבית-קפה באיסטנבול, שנת 1877

הערכות אלה מתייחסות למספר העותקים שהופצו, ויש להוסיף עליהן כמובן את המעגלים הרחבים של הנחשפים לכל גיליון בצורה זו או אחרת, בין אם בפורומים של קריאה קבוצתית או באמצעות עותק בודד המחליף ידניים, שאת מספרם אפשר רק לנחש. הנתונים האלה, גם אם אינם מתיימרים להיות יותר מאשר ביטוי לסדרי גודל כלליים, משקפים תמונה שמאפייניה ומשמעויותיה ברורים: בתוך שנים-שלושה עשורים זינקה תפוצתם של עיתונים וכתבי עת במזרח התיכון והוכפלה עשרות מונים. שיעור הקוראים והצרכנים האחרים עלה באותה תקופה אף יותר. אפשר להניח, בזהירות הראויה, שגם הביקוש לספרים היה באותה עת בקו עלייה ואולי אפילו עלייה ניכרת, לאור הקצב המרשים של ייצור ספרים באזור. נוכל אפוא לומר, שברגע היסטורי קצר, תוך כמה עשרות שנים, נולד במזרח התיכון ציבור צרכנים שהתאפיין בצמא גובר והולך למוצרים מודפסים.

מהפכת דפוס מזרח-תיכונית?

מהי משמעותם הכוללת של כל השינויים שתוארו כאן? אלה הסבורים, כמו אליזבת אייזנשטיין, שהמצאת הדפוס באירופה הייתה אירוע מכונן, שהוביל לשינוי פני התרבות המערבית, נוטים לראות בדפוס גורם-מפתח בקידומן של התפתחויות היסטוריות הרות-גורל כגון הרנסנס, הרפורמציה הפרוטסטנטית והמהפכה המדעית. אלה המסתייגים מכך מצביעים על השורשים שהיו להתפתחויות האחרונות בתקופות מוקדמות יותר ומדגישים את הבשלתם בתהליך הדרגתי ולא כתוצאה ממהפכה כלשהי או מהישג טכנולוגי ספציפי. יש אף הגורסים,

שתאפשרנה את הבאתו גם לאנאלפביתים שביניהם. הנוהג של קריאה קבוצתית מעין זו, שהיו לו שורשים במסורת התקשורת המקומית, ענה היטב על הצורך הזה והיה שכיח בכל רחבי האזור באותן שנים מעצבות. בצדו הייתה מקובלת מאוד גם העברת גיליונות עיתונים מיד ליד, כך שעותק בודד נצרך על-ידי כמה וכמה אנשים. ההרגלים השגורים האלה תרמו להרחבת המעגל של הנחשפים לדברי הדפוס לאין שיעור יותר ממספר העותקים שהופצו וממספרם של יודעי קרוא.

באילו שיעורים של חשיפה לספרים ועיתונים מדובר, אם כן, ומה היה קצב התרחבותה? נתונים כמותיים לגבי שיעורי תפוצה של דברי דפוס הם עניין מורכב בכל חברה ובכל תקופה, ובייחוד בשלבי התפתחות מוקדמים מסוג אלה שבהם אנו עוסקים כאן, שלגביהם כמעט לא קיימים רישומים במזרח התיכון. יש בידינו הערכות לגבי תפוצת העיתונות הערבית באזור (נושא שנחקר מעט יותר מאשר התפוצה של ספרים), אשר חרף היותן כלליות ורופפות נותנות לנו מושג-מה על קצב התקדמותו של התהליך. מקובל להניח, כי בשנים הראשונות שלאחר הופעת העיתונות הערבית, לפני הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה, הייתה תפוצתם הכוללת של עיתונים בכל האזור אלפים ספורים, כנראה לא יותר מ-5,000. מאמצע שנות השבעים של המאה ואילך החלה התפוצה לגדול באורח מואץ, ובשנות השמונים כבר כללה רבבות עותקים. ערב מלחמת העולם הראשונה נמכרו ככל הנראה בין 100 אלף ל-130 אלף עותקים של עיתונים וכתבי עת בכל האזור, רובם הגדול – למעלה משלושה-רבעים – במצרים ובלבנון. המספרים האלה ימשיכו ויגאו אחרי מלחמת העולם הראשונה, לכדי מאות אלפים ואף יותר מכך.

כי המצאת הדפוס עצמה הייתה תוצאה – ולא גורם מחולל – של אותם תהליכים. במזרח התיכון לא היו אמנם רנסנס, רפורמציה או מהפכה מדעית, אולם גם כאן יש מקום לשאול לגבי מהות הזיקה שבין כניסת הדפוס ותמורות היסטוריות חשובות שחלו בסמוך לה: העלייה המתמדת בחינוך ובאוריינות; התפשטות מגמות חילון; הפיכת הפוליטיקה למרחב פעילות ציבורי; הופעת מסגרות חדשות של זהות קולקטיבית (ובכללן הלאומיות על צורותיה השונות); יצירה לשונית וספרותית בהיקפים חסרי-תקדים ועוד. אין ספק, שהשימוש בדפוס מילא תפקיד חיוני בכל אלה. אולם כאן חשובה העובדה, שלרבים מן השינויים הללו באזור, וכן גם לדפוס עצמו, היו מקורות השראה חיצוניים; בחלק מן התחומים היו אלה המקורות היחידים. מבחינה זאת ההסבר הלינארי-הסיבתי, המייחס לדפוס תפקיד מכוון בהתפתחויות האחרות, מתאים למקרה המזרח-תיכוני עוד פחות משהוא מתאים למקרה האירופי. סביר יותר לראות בכל אלה התפתחויות מקבילות: מערכות חינוך המוניות, רעיונות פוליטיים ותרבותיים, אפיקי שיח חדשים, וגם התבססות הדפוס והרגלי הצריכה של מוצרי – כל אלה הופיעו במזרח התיכון כמכלול סימביוטי, שחלקיו השונים מזינים זה את זה. כמעט לכולם היו תקדימים במקומות אחרים, והם הגיעו לאזור לאחר שעברו שלבי התפתחות שונים בארצות המוצא שלהם. אם אכן כך הדבר, השאלה בדבר מידת ה"מהפכנות" שבשינוי חייבת להתייחס לא רק לכניסת הדפוס אלא לכל המכלול: האם אפשר לראות בתמורות שעברו על החברות במזרח התיכון מאז אמצע המאה התשע-עשרה מהפכה בתולדותיה? את השאלה הרחבה הזו עדיף להותיר כאן כשהיא פתוחה.

לעומת זאת, כדאי לשים לב למסקנה אחרת העולה מן השינויים שהוצגו כאן: התהליך שבו אומצו הדפוס ומוצרו במזרח התיכון היה כנראה נמרץ לא פחות מן התהליך שהתחולל באירופה ארבע-מאות שנים קודם, ואולי אף יותר. הקצב המדהים של תפוצת ההמצאה, מיד לאחר לידתה בגרמניה בעשור החמישי של המאה החמש-עשרה, היה אחד ההיבטים הבולטים ביותר של התמורה הזו באירופה. עד לתום אותה מאה צצו מאות בתי-דפוס שהעסיקו אלפי מדפיסים בכל רחבי היבשת, מנפולי עד סטוקהולם ומליסבון עד קרקוב. בתוך חמשת העשורים הראשונים – פרק זמן הידוע כתקופת "ספרי העריסה" (incunabula) – יצאו מתחת למכשעי המפעלים האלה בין 35 אלף ל-40 אלף כותרי ספרים, והמספר הכולל של העותקים הגיע לשמונה עד עשרה מיליון. כניסת הדפוס למזרח התיכון הייתה אמנם תהליך שונה באופיו, הן בשל הגעתה של ההמצאה מבחוץ והן בכך שכמאה שנות התנסות איטית והססנית קדמו לפרץ הפעילות של אמצע המאה התשע-עשרה. אבל מרגע שהואץ התהליך באותה נקודה, היו היקפו וקצבו דומים למדי לאלה של העשורים

הראשונים באירופה: אלפי כותרי ספרים (כנראה בין 15 אלף ל-20 אלף) במיליונים רבים של עותקים; מאות רבות של עיתונים עם תפוצה כוללת של 100 אלף ויותר בסוף המאה; ואין-ספור מוצרים אחרים מכל הסוגים – כל זאת תוך פרק זמן השווה לתקופת "ספרי העריסה" של המאה החמש-עשרה. בתי-דפוס, בתי-הוצאה, חנויות ספרים, אמצעי פרסום ואפיקים אחרים להפצת הכתבים המודפסים, שלא היו מוכרים באזור לפני שנת 1850, צצו כפטריות אחרי הגשם. גם תגובתו של השוק של הצרכנים לחידושים האלה הייתה ערה, כפי שראינו, והוא צמח באופן דינמי תוך ביקוש גובר למוצרי דפוס, ביקוש שהפך עד מהרה לתלית בהם.

אדם שנולד באירופה סמוך לשנת 1450, העיר אדריאן ג'ונס (Johns), חוקר בריטי-אמריקני חשוב של תולדות הדפוס והספר, היה יכול בגיל חמישים להשקיף לאחור על תקופת חיים, שבה נדפסו כשמונה מיליוני ספרים, אולי יותר מן העותקים שיצרו כל מעתיקי הספרים ביבשת עד אז. אדם שנולד במזרח התיכון סביב שנת 1850 וחי בו עד למלחמת העולם הראשונה – למשל, ח'ליל סרפיס – היה עד לתמורה מהירה לא פחות. דרכי התקשורת, קבלת מידע, השיח הציבורי, הנחלת ידע ושימורו, ותהליכי רכישת הכישורים לצרכים האלה, כולם השתנו באופן חד ובלתי-הפיך.

מאמר זה הוא חלק ממחקר על קריאה ואוריינות בחברות ערביות, הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע מיסודה של האקדמיה הישראלית למדעים (מענק 473/05). המחבר אסיר תודה לקרן על תמיכתה.

לקריאה נוספת:

- מירי אליאב-פלדון, **מהפכת הדפוס**, ספריית "האוניברסיטה המשודרת", תל-אביב 2000.
- Ami Ayalon, "Private Publishing in the *Nahḍa*", *International Journal of Middle East Studies* 40, 2008, 56-177.
- Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, 2nd Edition, Cambridge 2005.
- Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, and Geoffrey Roper (eds.), *Middle Eastern Languages and the Print Revolution*, Mainz 2002.
- Metin Kunt, "Reading Elite, Elite Reading", *Journal of Semitic Studies*, Suppl. 24, 2008, 89-100.
- Orlin Sabev, "The First Ottoman Turkish Printing Enterprise: Success or Failure?", in: Dana Sajdi (ed.), *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee*, London 2007, 63-89.
- Dana Sajdi, "Print and its Discontents", *The Translator* 15, 2009, 105-138.